

Suplicz Emőke

ÁRNYÉKTÁNC PEREMVIDÉKEN

**A ZENE ÉS ÉNEK TUDAT- ÉS JELENTÉSMÓDOSÍTÓ
SZEREPE AZ INDONÉZ WAYANGBAN**

Az Indonéz wayanggal már több ízben foglalkozott az Art Limes, legutóbb a Karakulit Nemzetközi Árnjáték Fesztivál kapcsán Dus Polett¹ írt részletesen a dalang szerepéről és a wayang szakralitásának elemeiről. A témához szorosan kapcsolódik ez az írás, ugyanakkor egy jelentős hangsúlyáthelyezéssel: a wayang jelentését, végső soron rituáléjellegét az abban megjelenő zene, kiváltképp az ének felől közelíti meg.

A wayang-világ dióhéjban

Indonézia szigetvilág, melynek ezerszínű kultúráját Európa rántotta össze egységgé: önvédelemből alakult meg ez az állam. Legnagyobb szigete Borneó, de legnépesebb tagja Jáva. Legismertebb pontja talán Bali, a hindu csepp az Indonéz tengerben, mely egyben Jáva múltjának is őrzője – kultúrája a Jáváról átmentett hindu-buddhizmuson alapul. Hivatalosan 5 monoteista vallás elfogadott, ők maguk ide számítják a hinduizmust és a buddhizmust is, ami több mint könyvelési bravúr.

Feltehetőleg a Kr. u. II. században érkezett a szigetekre a hinduizmus, majd a buddhizmus (IV. sz.), részleges összeolvadásuk után véres harcuk utat nyitott a békés szúfi-izslám térhódításának (XIV. sz.), a kereszténység (protestantizmus és katolicizmus) a XVI. században zárta az érkező világképek sorát. A vallások átvonulását egy „hatodik vallás”²,

az ősi jávai hitvilág, a kejawen fűzte össze, mely bármely vallás gyakorlása mellett megfér, Jáva kultúráját, alapértékeit és animisztikus szokásait őrzi. Ez egyben védőoszó is, ha bárkit kérdőre vonnánk, valami valóban hindu vagy muszlim-e, a válasz, hogy jávai, mindent elrendez. A világörökség részét képezi az itt kialakult batik kelmefestési technika és a wayang is.

A wayang³, az indonéz árnyjáték nem porlepte hagyomány, amely talán fellendítheti a faluturizmust, hanem az indonézek kedvelt szórakozása. Egy napnyugtától napkeltéig tartó előadásra gyűlnek a helyiek, találkozni, enni-inni, el-elszundítani és monumentális részekre felriadni. Mindezt egy vándor-bábszínház: egy bábmester (dalang⁴), gamelán zenekar, az ahhoz társuló énekesek (pesinden) és a bábok armadája varázsolja a közönség elé éjt nappallá téve, az univerzum táncát jelenítve meg. A helyi közösségek körében népszerűbb, mint a televízió⁵, ami nem kis szó.

A műfaj vitathatatlanul ősi, és számos eredettörténettel rendelkezik. Míg történeteinek jelentős része a hindu hatással érkezett, a Rámájánából és a Mahábháratából kölcsönzött, s a wayang báb-készletének küllemét is sokan e kulturális hatáshoz kötik, addig az árnybáb használatának hagyománya, valamint az előadott jávai történetek régebbre, feltehetőleg animista tradíciókra vezethetők vissza.

1 Dus Polett: A wayang mozgatója. *Art Limes*, Báb-tár XXVI., 2017. 2. p 59–66.

2 Hivatalos hatodik vallásként a konfucianizmus volt feltüntetve, azonban ennek státusza kérdéses, mivel az „egyéb” kategóriában szokták feltüntetni.

3 A wayangnak számos formája létezik, itt elsősorban a wayang kulturál, a kétdimenziós bőrbábokból épülő árnyjátékról lesz szó.

4 „A dhang a papok titulusa, a gyógyító embereké és a tisztelt uralkodóké. A lang szó azt jelenti, elmenni, útra kelni (l.m. Dus Polett)”

5 Saját tapasztalatom mellett Kitsie Emerson, a wayang angol nyelvű szinkron-feliratozásának kifejlesztője interjúban erősítette meg az állítást.

A képen gamelán hangszerpark látható, melynek minden városban más hangzása van. Yogyakarta és Surakarta közt a két udvari gamelán hangzásvilágával együtt azoknak neve is más.

Bár a sindenek mindig szem előtt vannak, az általuk nem kísért részek során szabadon járhatnak le a színpadról. Az egész éjjel tartó előadás végigkísérése így is erőt próbáló feladat, de magas presztízszt és fizetséget jelent.

A bábjátékban feldolgozott történetek megoszlanak: hol hindu történetek beszélnek el a jó és rossz harcát, hol ősi jávai történetek írják le a szellemek világát és a világ eredetét – sőt, a keresztény és buddhista történetek is megjelenhetnek külön előadásokon (wayang Buddha, wayang Christ).

Zavar az erőben

Mindez a kívülről számra éles kontrasztban állhat azzal a ténnyel, hogy bár Bali hindu, de Indonézia lakosságának közel kilencven százaléka hivatalosan muszlim – csakúgy Jáva –, s az ország a világ legnépesebb muszlim országaként vált közismertté. További szemöldök- és homlokráncolásra adhat okot, hogy az előadás nem csupán szórakoztató műfaj, sőt, ez a kevésbé lényeges része. Útmutatás, az erkölcs alapjainak magyarázója, lefektetője, a közösség értékeinek ábrázolása, s egyszersmind felajánlás – többnyire Allahnak.

Mindez nem csupán az elbeszélte történetben élendül fel: a wayang szereplői, zenészekkel, énekesekkel, gunungan életfájával, világhegyével együtt a világ rendjének különböző szereplőit és aspektusait jelölik⁶. Ők adják a keretet, hogy köztük a nemesség és a démoni erők, hercegek, álruhás bohóc-istenek erényei és emberi hibái egymásnak feszülhessenek. Velük a jelenlevők belseje is megfeszül.

Mindez az előadás nagy része alatt olyan nyelven, amit a nézők jó része nem érthet⁷, mi több, az énekelte részek szövegét jobbra maguk az énekesek sem értik⁸. Olyan bábokkal, amelyek talán valaha egyszerűbben ábrázoltak embereket, jávai alakokat és hindu isteneket, ám az iszlám tilalma miatt művészi-torzan nyúlánkká, félig stilizálttá szelődültek. Jáva évezredek változásai, tabui, egész története és életfilozófiája rejtőzik ezekben az alakokban.

Valahányszor új kultúra jelent meg a vidéken, terjesztői felismerték a wayang fontosságát, tanító- és rituális szerepét, s népszerűsítő eszközként igyekeztek hozzányúlani – amennyire az hagyta magát kiismerni és felhasználni.

De a szépművű bábok, a történetek és az igéző forma helyett irányítsuk figyelmünket a fülünket kísér(t)ő gamelánra.

A gamelán mint a wayang kultúrája társa

A gamelán a wayangban a világ rendjének, harmóniájának megtestesítője.⁹ Lényegét tekintve egy olyan hangszer, mely magában is egy teljes hangszercsoportot takar. A legenda szerint az istenek összehívására teremtetett a legfőbb isten az időszámításunk szerinti III. században – vagy talán a hindu hatással érkeztetett a hangszer őse a szigetekre. Bár a gamelán¹⁰, 'valamit kalapáccsal megütni' szóból ered az elnevezés, de maga a gamelán nem csupán ütősből áll. A metallofonokon, xilofonszerű ütőshangszereken, gongokon és dobon túl a fúvós (suling), s a vonós és pengetős (muszlim eredetű rebab, siter)¹¹ hangszerek is beépültek, valamint gyakran kíséri férfi- (gerong) vagy női énekesek kórusa (sinden, pesinden). A wayang előadásokon pedig minden esetben ének tartozik hozzá: a sindeneken túl a dalang, a bábmester maga is zenél és énekel.

Egyedi erő ad a gamelánnak, hogy szorosabb összjátékot igényel, mint egy nyugati hangszer-együttesben ez megszokott lenne. Az egész zenekar egyszerre lélegzik, gyakran érezhetjük, hogy együtt adnak ki egy hangszert. (Ezért is népszerűsítik Nagy-Britanniában börtön-rehabilitációs programokban, együttműködést és elmélyülést gyakoroltatva rajta a rabokkal.)

6 Soehardi, *Mystical Practices and Religious Belief in Contemporary Central Java*, University of Kent and Canterbury, 1993. p. 85.

7 A „highjavanese” a háromrétegű jávai nyelv legmagasabb rétege, de karakterenként is változhat a nyelvhasználat, illetve az intermezzók, az aktualitások nyelve is közérthetőre vált.

8 Valahányszor sindeneket akartam interjúra hívni, fordítóim, nyugati sinden-ismerőseim és a helyi etnomuzikológusok figyelmeztettek, hogy ők nem értik a szövegeket, s a tanításuk sem reflektíven történik: beállnak, s utánozniuk kell a már rutinos éneklőket. Ez különösen fontos egy olyan kultúrában, melyben a szájhagyomány útján való tanítás az elsődleges fontosságú mind a mai napig.

9 „(T)he gamelan orchestra epitomizes the harmony of social and supernatural order.” I.m., Soehardi, p. 86.

10 <https://yalegamelan.yale.edu>

11 Kárpáti János: *Kelet zenéje*. Bp., 1998. Gemini, p. 174.

A fenti együttes a nyugati fül számára különös, hamisnak ható hangsorok mentén építkezik, nyugati kottarendszerünkkel nem is ragadható meg – s radikálisan elválik a hangszercsoport feltételezett őséinek hazájában honos India zenéjétől is.¹² Ez a hangzásvilág, s az ennek megszólaltatására használt énektechnika egy olyan elem, ami a hinduizmus, buddhizmus és az iszlám kulturális térnyerésének vagy ellenállt, vagy azokat részben beolvastva mégis egyedi karaktert, tartalmat tudott megőrizni. Ez a zeneiség a változó történettől és szereplőktől függetlenül követi és meséli a maga eszközeivel a wayang ősi tanítását¹³, a jávaiak számára állandó világrendet.

Judith Becker *Gamelan Stories: Tantrism, Islam and Aesthetics in Central Java*¹⁴ című munkájában a gamelán egy rejtett kódnyelvről beszél, mely a gamelán hangjainak régi nevein alapul. Eszerint a hangok nevei valaha a test és a fej különböző pontjaira utaltak, ezeken át az érzékekre és a vágyakra. Így a zene által a testen kezdődhet a meditáció, a hallgató és a játékos nemesítése¹⁵.

A gamelán zenéje szórakoztat, vallási metafora, ugródeszka az extázisba és egy „templomot” épít fel, mely az istenség otthona. Rendelkezik konvencionális, másodlagos és sugalmazott-rezonáló jelentésrétegekkel, melyeket az udvarban jelenlévők nem érthetnek egyenlő szinten – spirituális fejlettségüktől függ, meddig érnek el az értelmezésben.

Ez az összetett szakrális szerepe a zenének a tantrikus (tantricsaivism, tantricbuddhism) és a szúfi esztétika felől megközelítve is értelmezhető volt, így a szúfi-izlám „rendszer váltás” a gamelán zenéjére nézve relatíve problémamentesen történhetett meg. Így ezek a szájhagyomány útján tanított, szavak nélkül is elért kódok benne maradhattak a rendszerben.¹⁶ A gamelán hordozza tanításait a wayang nélkül is, az udvari gamelán koncertek során, vagy az udvari táncok kísérőjeként fellépve.

Az ének ereje

A gamelán és az ének is számos wayang-független rituálé szereplője lehet. Az ének pedig a legősibb, legszabadabb, legsokszínűbb, „zsebben hordható”, mindenhol jelenlévő zenei forma. Míg korábban a gamelán lélek nemesítési, meditáció-jellegű értelmezését említettük meg, az ének erejéhez kapcsolódva más jelentések is gazdagíthatják a wayang előadását. Egy erős kejawen-animista jelleg jelenhet meg az ének dimenziójában, amit jethilanok szellemidézéseinek éppoly erővel és technikával tapasztalhatnak a helyi hallgatók, mint a gamelán énekeiben. Az ehhez kapcsolódó hiedelmek, elképzelések megértéséhez interjúkat készítettem a jávai és balinéz zene professzoraival, valamint helyi gyógyítókkal, a dukunokkal.

A feltett kérdések közül fókuszáljunk itt kettőre: Mi az ének? Van-e az éneknek hatalma, tud-e gyógyítani, s ha tud, hogyan működik?¹⁷ A kapott válaszok

12 „A szlendo a világ eddig ismert hangsorai közül a legkülönösebb képződmény: az oktávot az ázsiai hagyományoknak megfelelően öt hangközre osztja, de öt nagyjából egyenlő távolságra, ami még szokatlanabb hangrendszerhez vezet, mint a thai földi egyenlőközű hétfokúság (...) egyedülállóan indonéz jelenség.” A pelog megközelíti a szlendo szerkezetét, egyazon felfogás más irányú kikkristályosodása, a kettő együtt alkot egy rendszert, s csak az számítás teljes értékű gamelánnak, amely mindkét hangsor megszólaltatására képes. (u.o.)

13 „Javanese musicians use the term rasa (emotion, taste, essence) to cover a host of meanings, intentions, and ideas that can be communicated by a ghending, a dance performance, a song or a poem. One of the strongest undercurrents of meaning in the term rasa is a religious sense, a feeling of unity with the world beyond oneself, a transcendental experience invoked by an artistic event. (...) this spiritual dimension of artistic performance is consistently emphasized.” Judith Becker: *Gamelan Stories*. Arizona State University, 1993. p. 5.

14 Ő maga állításait elsősorban Sastrapustaka *The Knowledge of Gamelan Revealed* című alapművére építi.

15 The aim of study (of gamelan) is nothing other than surrender to the primary aims of ethical behaviour, rasa and beauty that are secreted within the spiritual and physical self. Sastrapustaka, 1986, 9-10. in: Becker, p. 87.

16 I.m.: Judith Becker, 5. és: They both believed that music could be a stepping stone, a pathway to the ultimate religious experience. p. 74. To understand the macrocosmos, one begins with the body. p. 75.

17 A kérdések feltételekora jeleztem, hogy mind a wayangban, mind az egyéb rituálékban elhangzott énekekre vonatkozó válaszuk érdekel, s csak akkor válasszák ketté ezeket, ha szükséges.

Indonézia területenként változó énekes-táncos rituáléiban is megfigyelhetők animista vonások, még akkor is, ha azok pár száz évvel napjaink előtti gyökerekre vezethetők „csak” vissza, mint a jetilán vagy a reog. A táncosok ruháiból nehezen következtethetünk arra, hogy a szertartás muszlim felajánlás része.

Az alkonyattól pirkadatig dolgozó zenészek az egyes zeneszámok között olyan dinamikai váltásokat hajtanak végre, hogy a fontosabb részeknél felébred az elpilledt néző is. Az ébredés pillanatában különösen hatásos lehet a félálomban ránk törő árnykép és mondandója.

Gunungan
életfa/hegy/kezdlet
és vég szimbólum,
a wayangjáték
elmaradhatatlan eleme

A wayang dhalang-felőli
és árnycsodák régen
nemekre osztotta
a nézőközönséget,
ma már mindkét oldalon
szabadon helyezkedhetnek el
az érdeklődők.

pedig elsősorban nem az ének technikájára, fizikai testére, hanem annak esszenciájára vonatkoztak. Minden interjúalanyom egyetértett abban, hogy az éneknek van hatalma. A zene képes a belső lélek átváltoztatására, a szívben élő tudat megérintésére, megnyugvást és rendet hoz. Képes védelemre: mind fizikai értelemben (sebezhetlenné tehet), mind a rossz energiák elutasításával védőpajzsot képez. Teremtő ereje van, mind belső kép-világ-érzet megteremtésével, mind a környezet manipulálásával – például képes esőt teremteni, ezt egész faluközösségek is gyakorolják.

Az ének lehet kapcsolat és tanítás. Az Istennel való kapcsolat, a közösségteremtés eszköze, a kommunikáció, természetre és állatokra hangozódás. A közös munka ideje alatt az ember is, az állat is összehangolódik, az állatot boldoggá teszi az ének. *„Egy olyan forma, ami egy üzenetet tud átadni, avagy tanítást, az élet értelméről és az etikáról. Annak is egy formája, hogy az embereket összehívjuk: ha egy dalt játszunk, az emberek gyülekezni kezdenek.”* *„Az ének a szépségre tanít, és a szépségén keresztül Istenhez csatlakozunk – a feladatunk a megosztása, a mindennapok szintjén, hogy ezzel másokat is Hozzá kapcsoljunk, kapcsolatra tanítsunk.”*

Az ének elmélyedés. Ez utalhat a meditáció buddhista, hindu, szúfi vagy jávai (beszélgetés az ősökkel) megannyi jelenlévő formájára, de nem csupán a mantramok (amelyeket egyik interjúalanyom, Pak Suprpto egyenesen „applied art”-ként¹⁸ említett) vezetnek az elmélyedés-tapasztalathoz ebben az énekhagyományban.

Az ének kívánság kifejezése. A gyógyító- és védőénekek számos válaszbán megjelentek, ezekre gondolhatunk kívánságképp is. Az ima másik meghatározására is lehet ez a megfogalmazott kívánság.

A megértés eszköze és útja az ének. A megértés utalhat magára az énekesre, vagy a hagyományra, melybe behelyezi magát az énekkel. *„Az ének a nyelv és a remény egy formája. Rendezett nyelv*

*formába kerül, azzal a céllal, hogy az emberek megértsék, miről is énekelnek ők maguk.”*¹⁹ A dallammal, ritmussal való érzéktetés az átéléssel segíthet az ének tartalmának megértésében. Az egyéni tartalmakon túl a specifikus verses énekek a kultúra megértését és céljait is kirajzolják: *„Ebben az esetben az ének (Tembang, mely a költészet éneklését is jelenti) a jávai kultúráról beszél és arról, hogy kerülhetnek az emberek közelebb Istenhez.”*²⁰

Az ének szórakoztatás. Állatoké és embereké egyaránt. *„A zenei fellépésnél szórakoztatnod kell a közönséget. De egy ceremónián az Istent kell szórakoztatnod.”*

Az ének teremtő erő. A gyógyító és teremtő hatásokat a fentiekben belül sorolták be: A kapcsolódásból (Istennel, szellemekkel, természeti erők szellemeivel), elmélyedésből, kívánságaink kifejeződéséből ered az a képesség, hogy az ének erősítésre (fizikai), vagy eső megidézésére is képes.

Az ének rombolás. Erről tudhattam meg a legkevésbé, de a rombolás alapvetően a fekete mágia hatóköre. A balinéz történetek szerint két ismérvé, hogy ugyanaz a szöveg, dallam máshogy előadva már képes rombolni, illetve, hogy ha tisztátalan, nem isteni forrásból kérjük az energiákat célunkhoz, ha a cél jó is, mindenképp rossz irányba fordul a szertartás és annak végkimenetele.

Egyértelmű volt az a válasz, amelyet az ének erejére, illetve gyógyító hatására feltett kérdésemre kaptam. Támogat, megerősít, újra harmóniába hoz, segít megértetni az éneklővel vagy hallgatóval a helyét, és ezáltal helyrebillenti. A hogyan, ki által hat az ének, sokféle modellt felvetett. A klasszikus ima-struktúrától kezdve a magunk belső természetének megélésén át a más szellemek által átruházott erő továbbadásáig terjedt a skála. Az egyetlen kivételesen nehezen értelmezhető válasz pedig a balinéz dukuntól érkezett. Ha jól érzékeltem, nem akarta, hogy a jávai varázslással bármilyen szinten is összemossuk az ő ima-énekeiket, ugyanakkor másutt már ugyanúgy hivatkoztak az ősök

18 Alkalmazott művészet, iparművészet

19 Pak Joko

20 Uo.

Hindu szertartások mind Balin, mind Jáva vulkánjainak környékén (Bromo) látogathatóak, ezeknek és a jávai muszlim ceremóniáknak ének-felfogásáról nagyon hasonló válaszokat kaptam interjúim során.

szellemeivel való kommunikációra, a szellemlátásra és arra, hogy az éneket nem lehet megfigyelni, mert különösen szent.

A **megértés** visszatérő minta volt az énekes gyógyításban: mindkét dukun azt állította, nem érdekes olyan énekeket, hangokat, gyakorlatokat adni a betegeknek, amelyeket nem ért. Speciálisan nekik választják ki, vallásukhoz, helyzetükhöz. bátorságukhoz mérten, mely módszert, éneket vagy öngyógyító feladatot alkalmazzák rajtuk. Az értés és a ráhangolódás segíti a beteget magát is kérni, kommunikálni. Ezzel érdekes kontrasztban áll, hogy egyes, jelentés nélküli hangokkal is dolgoznak, illetve az, hogy a wayang énekeit legtöbbször nem értik, csak funkciójukat, dinamikájukat ismerik.

A ható ének a wayangban

Európai fejjel egy darab vagy egy film elbeszélését a cselekményen kezdjük, s a körülményekkel színezzük. De mennyiben módosíthatják ezek a „körülmények”, jelen esetben a zenei eszközök

s az énekes hagyomány a darab jelentését? Ugyanígy közelítjük-e meg a leírást, ha rituáléről beszélünk? Ugyanígy hallgatjuk-e a wayang énekeit, ha tudjuk, hogy előző nap pusztán énekkel gyógyító ceremóniát vagy esőidézést vittek végbe ugyanott? Létezik-e a fülnek tiszta lap, mellyel a wayang történeteinek új tanításait, például Jézus életének tanításait kíséző ének elveszíti a kultúrában meglévő erőterét? Sőt, ha az animisztikus idők ének-képe az, ami fennmaradt, szólhat-e pusztán a hindu tanításokról a Mahábhárata eljátszott jelenete? Kétféle zenei üzenetre, a kíséreten, aláfestésen túli jelentésre fordítsuk figyelmünket, s hallgassuk a következő előadást nyitott szívvel – amire a jávaiak azt mondanák, nyitott tudattal, hiszen az a szívben lakik. Egy tartalmában aktualizáló, változni látszó darab értelmezése is évezredek tanításokig nyúlhat vissza, ezzel is annak rituálé-jellegét erősítve, elválaszthatatlanná téve Jáva bölcsességétől, a kejawentől a wayang műfaját.

Interjúalanyaim sorban: 1. (balra, fent) Pak Suprpto Suryodarmo, Kejawen pap, az ISI Surakarta tánctanára. 2. (fent középen) Pak Waluyo Sastro Sukarno, az ISI Surakarta énektanára. 3. (jobbra fent) Pak Rahayu Suppangah, zeneszerző, gamelántanár, szintén a hagyományos jávai zene oktatóközpontjának, az ISI Surakartának oktatója. 4. (jobb alsó kép) Pak Joko, dukun, művész (szakrális építészet), Yogyakarta, 5. (lent, középen) Jero Mangku Pratama, dukun, Bali, Denpassar, 6. (bal alsó sarok) Drs. Ida Wayan Oka Granoka, gamelán-, ének- és zenetanár, az Udayana Egyetem Irodalom- és Kultúratudomány szak tanára, Bali, Denpassar.

SHADOW DANCE IN LUCKLESS

Art Limes has featured Indonesian wayang on several occasions. Most recently, Polett Dus wrote in detail on the Karakulit International Shadow Play Festival and the role of dalang and the elements of wayang sacredness. This article is closely related to that study, but at the same time makes a significant shift of emphasis: it features the meaning of wayang and ultimately its ritual character and music, particularly the singing.

A cikkhez felhasznált képeket (az interjúalanyok fenti képeinek kivételével) köszönöm barátomnak, Adrian Crapciu-nak – www.adriancrapciu.com